

УДК 7.071.2

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/47-1-13>

Вікторія ВОСКОБОЙНІКОВА,

orcid.org/0000-0002-6926-2303

кандидат мистецтвознавства,

старший викладач кафедри хорового диригування та академічного співу

Харківської державної академії культури

(Харків, Україна) vik_vosk@ukr.net

БАЛАНС ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ У СИСТЕМІ ПІДГОТОВКИ ДИРИГЕНТІВ-ХОРМЕЙСТЕРІВ НА МЕЖІ ХХ–ХХІ СТ.

В статті піднімаються питання збалансованості теоретичних та практичних компонентів в системі підготовки диригентів-хормейстерів. Аналізуються освітньо-професійні програми підготовки хорових диригентів у провідних закладах вищої освіти України. А саме, НМАУ ім. П. І. Чайковського (Київ), ХНУМ ім. І. Котляревського (Харків), ХДАК (Харків), ОНМА ім. А. В. Нежданової (Одеса), ЛНМА ім. М. В. Лисенка (Львів). Розкриваючи історичний контекст розвитку підготовки диригентів-хормейстерів, аналізуються навчальні програми регентських класів Придворної співочої капели та Синодального училища.

Основними методами дослідження є метод історичного підходу у поєднанні з методом ретроспективного аналізу, що використані для виявлення специфіки диригентсько-хорової освіти в різні періоди. Компаративний та статистичний методи залучені для оцінки співвідношення теорії та практики в різних музичних закладах України.

Систематизація та узагальнення досвіду провідних вишів минулого та сучасності дозволили дійти наступних висновків. Аналіз історичного досвіду диригентсько-хорової освіти показав, що перші провідні навчальні заклади надавали перевагу практичній роботі з хором, при цьому всі теоретичні та практичні дисципліни були повністю підпорядковані практичним завданням роботи з хором. Роль теоретичної складової у підготовці хорових диригентів з початку ХХ ст. невпинно зростає. По-перше, це пов'язано зі специфікою хорового диригування як складного багатокомпонентного явища, по-друге, зі специфікою основного інструменту музиканта-хормейстера – хору, який не може бути використаний у будь-який час за бажанням. По суті, диригент, на відміну від інших музикантів, значну частину підготовчої роботи проводить, уявляючи собі свій інструмент та його звучання.

Загальний висновок дослідження полягає у тому, що самостійна хорова практика повинна бути постійним супутником навчального процесу, його основою та головним показником професійної майстерності.

Ключові слова: *підготовка хорових диригентів, сучасна вища освіта, хорова освіта, хорова культура.*

Victoriia VOSKOBOINIKOVA,

orcid.org/0000-0002-6926-2303

Candidate of Musical Art,

Senior Lecturer at the Choral Conducting and Academic Singing Department

Kharkiv State Academy of Culture

(Kharkiv, Ukraine) vik_vosk@ukr.net

BALANCE OF THEORY AND PRACTICE IN THE TRAINING SYSTEM OF CHOIR CONDUCTORS AT THE END OF THE 20 – BEGINNING 21 CENTURY

The article raises the question of the balance between theoretical and practical components in the system of training choir conductors. Educational training programs for choral conductors in the leading institutions of higher education in Ukraine are analyzed (there are NMAU named after P. I. Tchaikovsky (Kyiv), KhNUM named after I. Kotlyarevsky (Kharkiv), KhDAK (Kharkiv), ONMA named after A. V. Nezhdanova (Odessa), LNMA named after M. V. Lysenko (Lviv)). Revealing the historical context of the development choral conductors training, the we analyzed the curriculars of the preceptors' classes of the Court Choir and the Synodal School.

The main research methods of issue are the method of historical approach, which is combined with the method of retrospective analysis. They are used to identify the specifics of conducting and choral education in different periods. Comparative and statistical methods are used to assess the relationship between theory and practice in different music institutions in Ukraine.

Systematization and generalization experience of leading universities of the past and present allowed us to draw the following conclusions. Analysis of the historical experience of conducting and choral education showed that the first leading educational institutions preferred practical work with the choir. All theoretical and practical disciplines were completely subordinated to the practical task of working with the choir. The role of the theoretical component in the

training of choral conductors is constantly growing since the early twentieth century. First, it is related to the specifics of choral conducting as a complex multicomponent phenomenon, and secondly, to the specifics of the main instrument of the musician-choirmaster – the choir, which can not be used at any time you want. In fact, the conductor, unlike other musicians, spends much more time of the preparatory work imagining his instrument and its sound.

The general conclusion of the study is that independent choral practice should be a constant companion of the educational process, its basis and the main indicator of professionalism.

Key words: *training of choral conductors, modern higher education, choral education, choral culture.*

Постановка проблеми. Керування хором – одна з найстаріших спеціальностей, відома ще з дохристиянських часів. Проте диригентсько-хорова освіта як окрема професійна галузь сформувалася лише на межі XIX–XX ст.ст. За час її існування накопичено багато матеріалів, які створювалися диригентами і для диригентів заради осмислення практичного досвіду роботи з хором, різного роду узагальнень та, пізніше, з метою створення теоретичних концепцій. Хорове диригування – комплексна діяльність, яка містить у собі багато різних аспектів. Хормейстер одночасно виступає як дослідник музичного матеріалу, інтерпретатор і виконавець, який у процесі роботи з хором також, за словами Ю. В. Воскобойнікової, «поєднує різні види діяльності: навчальну, трудову, комунікативну та, певною мірою, акторську (Воскобойнікова, 2018: 82). Цікавість до питань взаємодії теорії та практики у фаховій підготовці диригентів та вибору освітніх компонентів, які забезпечують цю підготовку у вищих закладах освіти зумовлена сучасними тенденціями до інтенсифікації професійної освіти, її студентоцентризованістю та спрямованістю на отримання конкретних компетентностей, які дозволяють майбутньому фахівцю ефективно працювати за обраною спеціальністю.

Аналіз досліджень. Аналіз диригентсько-хорової діяльності здійснювався у різні часи та з різних точок зору. Можна визначити два основних типи літератури. Перша група – це дослідження, в основі яких лежить власний досвід хормейстера, висловлений у вигляді цілісної роботи або окремих інтерв'ю, спогадів, мемуарів. Більшість з них присвячена хоровому диригуванню з позицій диригентської техніки, самостійної підготовчої роботи диригента у дорепетиційний період, аналізу хорових творів (відомі праці таких авторів, як Л. Андрєєва, О. Анісімов, К. Дмитрієвська, Г. Дмитрієвський, О. Єгоров, В. Живов, С. Казачков, М. Колесса, П. Левандо, Н. Малько, І. Мусін, К. Ольхов, А. Пазовський, К. Птиця, П. Чесноков та багато інших дослідників). Друга – це осмислення диригентської майстерності в контексті історичних або теоретичних пошуків за суміжними темами (І. Гарднер, В. Краснощоків, В. Металов, А. Преображенський, Д. Розумов-

ський, С. Смоленський, М. Успенський, О. Поляков, В. Ражніков та ін.).

Мета статті. Але певна теоретизація диригентсько-хорової проблематики завжди викликає занепокоєння фахівців-практиків, які залучені до безпосереднього учбового процесу майбутніх «хоровиків» та потребує постійного моніторингу матеріалів освітніх програм підготовки диригентів у середніх-спеціалізованих та вищих навчальних закладах України та країн Європи задля створення наукової концепції поєднання теорії та практики в системі фахової підготовки диригентів-хормейстерів.

Виклад основного матеріалу. Диригування – складний та багатогранний процес. С точки зору психології діяльність диригента під час концертного виступу є одним із багатоаспектних та багатофункціональних видів діяльності. Активний творчий процес відбувається в умовах жорсткої часової незворотності, що створює постійну стресову ситуацію в зв'язку з неможливістю миттєвого виправлення помилок. Об'єми інформації, яку повинен сприймати та опрацьовувати диригент під час виступу, дійсно величезні. Ця діяльність додатково ускладнюється глибоким діалектичним протиріччям між процесами управління та творчості.

Творчість та контроль є, певною мірою, психологічними антагоністами. Вони завжди суперечать одне одному, бо творчий процес має на увазі свободу мислення та фантазії, а контроль цю свободу пригнічує. Але відсутність жорстокого контролю за результатами своєї творчої діяльності з боку диригента призводить до дилетантизму.

Так само й наука про хорове диригування, спираючись на практичний досвід, розвивається за загальними для всієї теорії законам. Питання балансу між теоретичним та практичним компонентами підготовки диригента-хоровика мають перманентну актуальність у методиці викладання протягом усього часу існування диригентсько-хорової спеціальності.

Безумовно, теорія без практики безсила, в основі мистецтва диригування лежить хорове звучання і рух, описуючи графічні зображення цього руху неможливо передати все головне, що є в хоровому диригуванні. Але практичні навички краще засвоюються, коли є теоретична база:

засвоєння фундаментальних теоретичних знань допомагає майбутнім диригентам уникнути копіювання педагогів і виявити свою творчу індивідуальність, свій диригентський стиль.

Про перевагу практики в освітньому процесі та необхідність готувати студентів до самостійної роботи з колективом через навчання культурі звуку та інтерпретаційного пошуку говорив видатний диригент і педагог П. Муравський. Він «визнавав обов'язковим творче наставництво, співпрацю між викладачами та студентами-початківцями задля прилучення останніх до таємничих глибин хорової традиції українців» (Виноградова, 1983: 540).

Основи вітчизняної диригентсько-хорової освіти були закладені ще в позаминулому столітті на базі регентських класів Придворної співочої капели та Синодального училища. Саме ці заклади першими стали виховувати регентів хору ще до появи диригентських факультетів у консерваторіях.

Програма навчання у Синодальному училищі гармонічно поєднувала практичну та теоретичну частини. Так, «існували «Підготовчі курси» до вивчення теорії гармонії, теорії контрапункту, теорії елементів музичної форми, на яких учні писали одноголосні і акордові диктанти, займалися сольфеджуванням. Після подібного практичного вступу до специфіки предметів переходили до вивчення теоретичної частини – гармонії, контрапункту, вивчення форм духовно-музичних творів» (Глушкова, 2018: 112).

Головними профільюючими предметами і в капелі, і в Синодальному училищі були «Хоровий клас» і «Управління хором». У «Хоровому класі» вихованці не лише співали під орудою головного регента, але й отримували навички диригування в процесі розучування творів. Також тут вони мали змогу вивчати з хором власні перекладення та композиції. «Велика увага приділялася питанням репетиційної роботи з хором. Навчання починалося з простих пісень, а потім, поступово і послідовно, від курсу до курсу вихованці переходили до більш складних духовних і світських творів. Заключним етапом роботи з хором учнів останнього, III спеціального, класу було самостійне розучування творів. Показ роботи учнів включався в екзаменаційні вимоги» (Тенюкова, 2018: 4). Своєрідною «методичною знахідкою» був клас струнного квартету, гра якого використовувалася як «замінювач» хору (хорові партитури перекладали для квартету), яким і вчилися керувати майбутні регенти (хорові диригенти)» (Глушкова, 2018: 112).

Взагалі ж вся система навчання та виховання у хорових училищах характеризувалася підпорядкованістю всіх дисциплін хормейстерській специфіці та дуже продуманою системою міждисциплінарних зв'язків. В. Булгаков зазначає, що «на предметі «Курсу музичних форм» розглядалися питання хорознавства (обсяг голосів, регістри), з хоровою літературою учні знайомилися на курсі «Історія музики», «Читання хорових партитур», «Диригування та спільна гра». На заняттях з церковного співу навчали перекладанню духовної музики для різних хорових складів. На уроках сольфеджіо записували диктанти з творів, які розучували в хорі. На уроках гармонії складали пісні, писали прелюдії і фуги, вивчали всі види контрапункту, гармонізували мелодії і набували навичок транспонування. У класі фортепіано учні вчилися читати хорові партитури з листа, акомпанували хору, солістів, тобто використовували цей предмет для потреб своєї професії» (Булгаков, 2002: 82).

Особлива увага у хорових училищах приділялася практичній підготовці хормейстерів. Ще у 1889 році М. Римський-Корсаков, кажучи керуючому капелою М. Балакіреву про корисність створення при регентських класах безкоштовних уроків хорового церковного співу для всіх бажуючих дітей, підкреслював, що «ці уроки можуть бути корисні, «доставляючи практику» для старших учнів регентського класу, які не мають її на стороні, не перебувають ні в якому співочому хорі» (Фіндейзен, 1928: 11).

Керівники Московського Синодального училища С. Смоленський і О. Кастальський також віддавали перевагу практичній підготовці учнів поза стінами навчального закладу, намагаючись закріпити хормейстерську підготовку саме на практиці. Оскільки потреба в спеціалістах-хоровиках була досить велика, як у містах, так і на периферії, в дирекцію училища постійно надходили прохання про пошук керівників хорів. О. Кастальський писав: «З огляду на численні прохання з провінції про відрядження учнів Синодального училища старших класів для організації церковних хорів або впорядкування існуючих, адміністрація училища знайшла можливим відрядити учнів під час літніх канікул для практичних занять з хорами» (Фіндейзен, 1928: 48). Тобто практичний аспект навчання був одним з головних і базувався саме на роботі з хоровим колективом.

Показовим є те, що індивідуальні заняття з техніки диригування були введені в навчальні програми вищої школи лише в 30-і р. XX ст. Після реорганізації хорових підвідділів консерваторії в диригентсько-хорові факультети, які стали готу-

вати фахівців за кваліфікацією «педагог-методист музичних навчальних закладів» і «диригент професійних і самодіяльних хорів», з того часу у програмах стали з'являтися теми, що стосуються техніки диригування та управління хором. Предмет «хорове диригування» став осмисленим, придбав ясну цілеспрямованість навчання в майбутній роботі з хором. Хорові педагоги прагнули поєднувати навчання студента в класі хорового диригування з його практичною діяльністю в хорових колективах. Таким чином, техніка хорового диригування була основним засобом спілкування з колективом, повного розкриття ідейного і художнього задуму хорового твору, а не самоціллю в навчанні» (Булгаков, 2002: 225).

Аналізуючи освітньо-професійні програми з хорового диригування провідних закладів вищої освіти сьогодення можна виділити специфічні риси, що притаманні кожній хоровій школі на сучасному етапі розвитку.

Ще у 1985 році видатний діяч української хорової культури Є. Савчук висловлювався про недоліки підготовки «диригентів-теоретиків» поза диригентсько-хоровою практикою. Він наполягав на створенні максимально сприятливих умов для практичної роботи студентів, а також визначав досить низький рівень тогочасної хорової теорії та її певний відрив від виконавської практики. Варто зазначити, що в амплу керівника хорової кафедри НМАУ ім. П. І. Чайковського, він реалізував свої наміри – весь перший семестр кожного навчального року на хоровому класі працюють над своїми концертними творами студенти молодших курсів. Наприкінці семестру твори виносяться на концерт класу диригентсько-хорової практики.

Особливістю освітньої програми Київського ЗВО є синтез навчального процесу з мистецькою практикою в Оперній студії, музичному театрі, філармонії та пошуково-дослідницькою діяльністю в сфері хорового диригування. Набуття відповідних компетентностей у сфері диригентсько-хорової / педагогічної діяльності забезпечується поєднанням освітніх компонент, які поділені на чотири основні групи. Соціально-гуманітарний контент підготовки окрім традиційного вивчення історії України, української та іноземної мов, філософії, пропонує як вибірково-компонент такі курси як релігієзнавство, соціологія та психологія. Культурологічно-мистецтвознавчий контент підготовки надає розгорнутий перелік предметів з вивчення світової та української музичної культури, а також основи бібліографічної та науково-дослідної роботи.

Професійно-орієнтований та професійно-кваліфікаційний контент орієнтований на набуття специфічних «хормейстерських» навичок та вмінь. Це теоретичний комплекс (сольфеджіо, гармонія, поліфонія, музична інтерпретація тощо), історія хорового мистецтва та хорової літератури, ціла низка методичних компонентів (методика роботи з хором, методика хорового навчання та виховання, методика викладання спецдисциплін), які потім реалізуються у практичних курсах (виконавська практика та педагогічна практика). Як вибірково-компонент пропонується курс Літургіки, який забезпечує кваліфікацію регента у освітній програмі. Набуття практичних навичок здобувачів забезпечується традиційним набором освітніх компонент: диригування, постановка голосу, фортепіано, хорове аранжування, читання хорових партитур. Хоровий клас доповнюється хоровим практикумом, де здобувачі самостійно працюють з колективом та курс індивідуальної роботи з концертмейстером. Тобто, підготовка диригентів-хормейстерів у НМАУ ім. П. І. Чайковського є досить збалансованою з точки зору теорії та практики.

Баланс між теорією та практичною діяльністю в системі вищої диригентської освіти харківської школи розглянемо на базі двох закладів вищої освіти: Харківського національного університету мистецтв ім. І. Котляревського та Харківської державної академії культури.

Фундаторами харківської хорової школи є її відомі представники О. Перунов, К. Греченко, З. Заграничний. Діяльність О. Перунова сприяла організації вищої диригентсько-хорової освіти в Харкові, зокрема кафедр хорового диригування в музично-драматичному інституті, консерваторії та інституті культури. О. Перуновим було укладене науково-методичне забезпечення для диригентсько-хорової спеціальності, зокрема, видано навчальні посібники та хрестоматії. К. Греченко, який понад 20 років завідував кафедрою хорового диригування Харківської консерваторії, акцентував увагу на характері творчих відносин в класі диригування. Він вважав, що викладач, концертмейстер та студент мають працювати як творча лабораторія. Величезного значення практичним заняттям з хорового класу та диригентсько-хорової практики зі студентами надавали такі відомі митці як Ю. Кулік, В. Палкін та В. Ірха. Їх ідеї та настанови знайшли своє продовження у сучасній хоровій освіті Харкова.

Освітньо-професійна програма Харківського національного університету мистецтв ім. І. Котляревського відрізняється значною складовою індивідуальних форм навчання та розширеним

компонентом практики (педагогічна практика, практика роботи з дитячим хором, практика роботи з самодіяльним хором, практика роботи з учбовим хором). Серед вибіркового дисциплін пропонуються такі курси як музичний фольклор, історія вокального мистецтва, основи вокальної методики, інструментознавство, історія оркестрових стилів, основи акторської майстерності, основи музичної композиції, сучасні концепції музичного менеджменту, що значно розширює світогляд диригентів-хормейстерів та дає можливість випускникам реалізуватися у професії.

Основний фокус програми «хорове диригування» в ХДАК орієнтований на формування та розвиток бакалаврами програмних компетентностей, які дозволять їм оволодіти знаннями, вміннями, навичками, необхідними для здійснення практичної діяльності у трьох професійних ампулах: артиста хору, хормейстера професійного хорового колективу та викладача диригентсько-хорових дисциплін.

Акцент робиться на підготовку високопрофесійних фахівців із широким доступом до правління у сфері диригентсько-хорового мистецтва. Підготовка бакалавра музичного мистецтва освітньої програми «Хорове диригування» в освітній діяльності орієнтована на вивчення теорії та історії диригентсько-хорового мистецтва, методики викладання фахових дисциплін, а також основ музичної педагогіки та музичної психології.

Накопичення професійно-педагогічних умінь та практичного досвіду педагогічної та концертної діяльності здійснюється за допомогою вивчення курсів спеціальних дисциплін («Хоровий клас та диригентсько-хорова практика», «Диригування», «Постановка голосу», «Методика викладання спецдисциплін», «Хорознавство», «Історія хорового мистецтва», «Читання хорових партитур»). Деяко скорочений час проходження практики (порівняно з іншими ЗВО) Педагогічної та виконавської практики здійснюється лише у 8 семестрі навчання, проте практика роботи з хором об'єднана з хоровим класом, що дає можливість здобувачам працювати з хором вже на молодших курсах навчання.

Особливість підготовки хорових диригентів у Одеській національній музичній академії ім. А. В. Нежданової полягає в значному розширенні курсу історії музики, в тому числі увага приділяється розвитку одеської хорової школи. Тобто навчання більш теоретизовано. Деяко незвичним є винесення хорового класу та методики викладання спец. дисциплін у вибірково компоненти

програми, але практика (виконавська та педагогічна) представлена досить розгорнуто у часі.

Підготовка хорових диригентів у Львівській національній музичній академії ім. М. В. Лисенка відбувається в рамках загальної освітньо-професійної програми «Музичне мистецтво». Програма складається з трьох основних векторів: виконавського, викладацького та дослідницького з відповідними видами практик.

Цикл дисциплін загальної професійно-практичної та гуманітарної підготовки є незмінним для всіх профілізацій. Для бажаючих навчатися диригуванню надається дві профілізації – симфонічне диригування та хорове диригування. Базовими для обох профілів є урси диригування, сольфеджіо, гармонії, поліфонії, музичного фольклору, фортепіано, постановки голосу та хорового класу. Для симфонічних диригентів пропонується курс інструментознавства та інструментування, вивчення оперного репертуару та робота з оркестром оперної студії. Хорові диригенти мають досить розгорнутий цикл методичних дисциплін та практик (робота з дитячим хором, робота з аматорським хором, робота з професійним хором).

Висновки. Баланс теорії та практики у системі підготовки диригентів-хормейстерів є основним завданням, що стоїть перед викладачами сьогодні. Ефективність посилення практичної частини диригентської освіти не викликає сумнівів, послідовна підготовка хорового диригента безпосередньо в хоровому класі залишається актуальною і проблематичною, адже на роботу з хором для студентів відводиться значно менш кількість годин порівняно з теоретичними дисциплінами та диригуванням в класі.

Одна з головних проблем викладання диригування, яка існує в сучасній системі підготовки диригентів-хормейстерів – це відсутність можливості систематично повірити свої технічні навички, напрацьовані в класі з диригування, постановки голосу, чи читання хорових партитур практикою роботи з хором, бачити зворотній зв'язок та ефект від використаних прийомів. Практичні навички – активного слухання хору, вміння користуватися камертоном, допомагати окремим партіям голосом чи за допомогою гри на фортепіано та ін. – все це має відпрацьовуватися на хорових репетиціях. Якщо цього не відбувається, то проблема продовжує своє існування в поколіннях, адже молодий спеціаліст на початку своєї діяльності, як правило, використовує ті методичні прийоми, дію яких зазнав на собі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Булгаков Вячеслав Данилович. Развитие хорового образования в России второй половины XIX–XX вв. : дис. ... докт. пед. наук : 13.00.01 / Казань, 2002. 355 с.
2. Виноградова Е. Наш Муравский. *Наука і культура*. 1983. Вип. 19. С. 536–540.
3. Воскобойникова Ю. Регентська діяльність як системне явище сучасної православної культури : дис. ... доктора мист. : 26.00.01 / Харківська державна академія культури. Харків, 2018. 444 с.
4. Глушкова О. Московское Синодальное училище в 1880-1890-е годы. Вопросы музыкального образования. *Вестник ПСТГУ. Серия 5: «Вопросы истории и теории христианского искусства»*. 2016. № 2(22). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/moskovskoe-sinodalnoe-uchilische-v-1880-1890-e-gody-voprosy-muzykalnogo-obrazovaniya> (дата обращения: 02.11.2021).
5. Птица К. Б. Хоровое искусство основа музыкальной культуры. *Советская музыка*. 1979. № 7. С. 152.
6. Тенюкова Г. Наринская Н. Формирование системы подготовки хормейстеров в России на рубеже XIX–XX веков. *Сохранение и развитие традиций отечественной хоровой культуры* : сб. науч. тр. III Всероссийской науч.-практ. конф., 21.03.2018 г. Чебоксары : Плакат, 2018. С. 3-7.
7. Финдензейн Н. Ф. Очерки по истории музыки в России с древнейших времен до конца XVIII века. Т. I–II, вып. 1–6. Ленинград : Музгиз, 1928–1929.

REFERENCES

1. Bulgakov Viacheslav Danilovich. Razvitie khorovogo obrazovaniia v Rossii vtoroi poloviny XIX–XX vv. [Development of choral education in Russia in the second half of the XIX–XX centuries] : dis. ... d-ra ped. nauk : 13.00.01 / Kazan, 2002. 355 p. [in Russian]
2. Vinogradova E. Nash Muravskii [Our Muravskii]. *Nauka i kultura*. 1983. Vip. 19. P. 536–540. [in Russian]
3. Voskoboinikova Iu. Regentska diialnist iak sistemne iavishche suchasnoi pravoslavnoi kulturi [Precentor's activity as a systemic phenomenon of modern Orthodox culture] : dis. ... doktora mist. : 26.00.01 / Kharkivska derzhavna akademiia kulturi. Kharkiv, 2018. 444 p. [in Ukrainian]
4. Glushkova O. Moskovskoe Sinodalnoe uchilishche v 1880-1890-e gody. Voprosy muzykalnogo obrazovaniia [Moscow Synodal School in the 1880s-1890s. Issues of music education]. *Vestnik PSTGU. Seriiia 5: Voprosy istorii i teorii khristianskogo iskusstva* [Questions of history and theory of Christian art. 2016. № 2(22). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/moskovskoe-sinodalnoe-uchilische-v-1880-1890-e-gody-voprosy-muzykalnogo-obrazovaniya> (data obrashcheniia: 02.11.2021). [in Russian]
5. Ptitca K. B. Khorovoe iskusstvo osnova muzykalnoi kultury [Choral art is the basis of musical culture]. *Sovetskaia muzyka*. 1979. № 7. P. 152. [in Russian]
6. Teniukova G. Narinskaia N. Formirovanie sistemy podgotovki khormeisterov v Rossii na rubezhe XIX–XX vekov [Formation of the training system for choirmasters in Russia at the turn of the 19th-20th centuries]. *Sokhranenie i razvitie traditcii otechestvennoi khorovoi kultury* : sb. nauch. tr. III Vserossiiskoi nauch.-prakt. konf., 21.03.2018. Cheboksary : Plakat, 2018. P. 3-7. [in Russian]
7. Findenzein N. F. Ocherki po istorii muzyki v Rossii s drevneishikh vremen do kontca XVIII veka. [Essays on the history of music in Russia from ancient times to the end of the 18th century]. Т. I–II, vyp. 1–6. L. : Muzgiz, 1928–1929. [in Russian]